

УДК 811.161.2'0

Н. Г. Майборода

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ ПРО ПИТАННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ Й РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Аналізуються виявлені в листах та художніх творах Д. І. Яворницького практичні рекомендації щодо функціонування різнорівневих мовних одиниць та перспектив розвитку української мови.

Анализируются высказанные в письмах и художественных произведениях Д. И. Яворницкого практические рекомендации, касающиеся функционирования языковых единиц и перспектив развития украинского языка.

In the article the practical recommendations outspoken in letters and artistic works of D. I. Yavornitsky are analyzed, concerning functioning of linguistic units and prospects of development of Ukrainian.

У контексті мовних дискусій про шляхи розвитку української літературної мови, що точилися в кінці XIX – на початку XX ст., погляди Д. І. Яворницького заслуговують на увагу. Видатний науковець і письменник Дніпропетровщини торкався зазначених проблем як у своїх художніх творах, так і в листах.

Неодноразово привертала увагу дослідників мовознавча проблематика, висвітлена в листах письменників, видатних діячів науки й культури. Зокрема, у монографії В. Статеевої «Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця XIX – початку XX ст.» (1997 р.) для характеристики світогляду М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка використовуються матеріали їх листування. Епістолярій дає змогу детальніше з'ясувати погляди культурних діячів на перспективи мовного розвитку в Україні, їх підходи до нормалізації нової української літературної мови.

Мовні питання, що піднімалися в листах Д. І. Яворницького та яких він торкався у своїх художніх творах, не досліджувались. Тому висвітлення цих питань, а також з'ясування проблем розвитку й функціонування української мови початку XX ст., відображених в листах та художніх творах видатного письменника й науковця Дніпропетровщини, сприятиме повнішому й всебічному розкриттю специфічних рис його мовотворення.

Мета нашої статті – розглянути і систематизувати виявлені в листах та художніх творах Д. І. Яворницького практичні рекомендації щодо функціонування одиниць різних рівнів мовної системи, культури слововживання в українській літературній мові початку XX ст., встановити, як учений оцінював тогочасну мовну ситуацію в Україні, які перспективи та шляхи її розвитку вбачав.

Спеціальних праць, присвячених суто мовознавчим проблемам, у вченого немає (крім «Словника української мови»). Проте у своїх листах письменник висловив низку думок, що стосувалися правописних норм української мови. Чимало цікавих думок щодо розвитку і функціонування української мови знаходимо в лис-

туванні Д. І. Яворницького з відомими діячами науки й мистецтва. Епістолярну спадщину цього видатного вченого можна вважати важливим джерелом для дослідження його поглядів на проблему нормалізації української літературної мови. Письменник вважав, що єдина загальнонародна українська мова повинна базуватися на народнорозмовній основі, бути «живою». Це означення Д. І. Яворницький вживав дуже часто. У передмові до свого «Словника української мови» вчений зазначав, що більшість слів переважно *«записані із живих уст живого українського народу за часи моїх довголітніх мандрівок по Україні та розкопок могил в різних кутках «Новоросійського краю» [5, с. 1].*

Епістолярна спадщина Д. І. Яворницького дає підстави говорити, що письменник постійно розширював свій лексичний запас. Буваючи в різних місцях України, він уважно вслуховувався в мову простих людей, фіксував нові слова, щоб занести їх потім до свого словника та інших наукових праць: *«Язика я набираюсь більш коло могил, як копав їх то в Катеринославщині, то в Херсонщині» [1, с. 80]; «цілі листи розмов, які єсть у рукописі, записані більш усього коло могил, як от то я улітку копаю їх та веду балачку з копачами; ...єсть і слова такі, яких зроду віку до моїх мандрівок по Запорозжжю я не чував» [1, с. 81].*

Д. І. Яворницький використовував українську мову для вираження найкращих сторін душі українця. Наприклад, його інтерпретація образу козацького героя Сірка знаходила своє відображення і в творах інших тогочасних письменників, зокрема у повісті Д. Л. Мордовця «Дві долі». Про цей твір Д. І. Яворницький писав так: *«Міні здається, що дід Мордовець добре поняв Сірка, – таки ж по моїм працям. ...все проізведеніє посвятив міні, своєму, як він підписав, міхоноші, що водив його по скелям, по балкам та вибалкам, по Січам, та озерам, по шляхам та по бескеддям. Водив, звісне, не натурально, а по книжкам тіки» [1, с. 21].* Як бачимо, письменник був задоволений тим, що описаний ним у наукових працях образ козака-героя знайшов відповідне художнє відтворення.

Д. І. Яворницький був ученим, який не відривав науку від життя, а, навпаки, в їх єднанні бачив запоруку розквіту науки й поліпшення життя. Він, як уже було відзначено, прагнув говорити і писати «живою», народною мовою. Можливо, у цьому вчений убачав шлях, яким простий народ вийде на належний рівень освіченості. Недаремно ж головний герой роману «За чужий гріх» – Григорій Дурда – *«од науки хотів правди, тільки однієї правди та світу, і той світ і ту правду він хотів донести до народа і нею зукрашати та звеселяти гірке життя бідного українського люда» [4, с. 198].* До речі, прагнення вживати тільки народну мову було притаманне не тільки Д. І. Яворницькому. Визначний мовознавець А. Ю. Кримський теж послуговувався постулатом, що *«краще було б, щоб і в науці писати зовсім так, як говорить народ!» [2, с. 131].*

Прагнення точно передати «дух» українського народу продиктувало й методи роботи Яворницького-етнографа, фольклориста. Учений просив свою небогу, яка допомагала йому в збиранні лексико-етнографічного матеріалу, щоб та записувала пісні *«не з слів, а з голосу, бо тоді в них будуть вірно чергуватись голосні букви та й ритма буде добра» [1, с. 78].* Сам Д. І. Яворницький, звісно, також дотримувався таких принципів. Одного разу навіть, виголошуючи на засіданні етнографічної комісії Академії наук свою доповідь про збирання фольклорних матеріалів, він став співати народні пісні *«з суто народною характерністю» [3, с. 6].*

Д. І. Яворницький збирав лексичний матеріал, щоб створити словник, схожий на «Толковый словарь» В. Даля. Дмитро Іванович вважав словник Б. Грінченка неповним і збирався доповнити його новими словами. У листі до Г. І. Маркевича він

писав: *«Дуже прошу Вас надіслати мені, як що у Вас єсть, який небудь лексичний матеріал для українського словника, який я лаштую для друку, як додаток до «Словника» Б. Гринченка»* [1, с. 125]. У листі до І. Ю. Репіна автор відзначає, що він заносить у свій словник *«только те слова, которых нет ни в каких украинских словарях»* [1, с. 207].

У листах Д. І. Яворницького відображені його принципи укладання словника. Він записував не лише слово, а цілу фразу, щоб якнайточніше передати зміст слова. Такі ж вимоги вчений ставив і перед людьми, які допомагали йому у збиранні матеріалів: *«Оце ж посылаю 1515 слів українських і щиро прошу Вас ... вернути їх мені назад, як тільки Ви ними скористуєтесь. А як будете брати яке слово, то пишіть ще і цілу фразу, яка звичайно написана у мене нижче кожного слова»* [1, с. 56]; *«Ваш лексичний матеріал я одержав і вибрав для свого словника декілька хороших слів. Тільки от що я Вам скажу: коли Ви почуєте яке українське слово, то записуйте його вкупі з фразою, якщо це можна»* [1, с. 71].

Значну кількість матеріалу для словника надіслав Д. І. Яворницькому український етнограф, фольклорист, діалектолог В. Г. Кравченко. Про цей матеріал Дмитро Іванович писав: *«Одержавши їх [брошури «З побуту й обрядів північно-західної України» та «Шопка-вертеп»], я зразу обидві проковтнув їх і найшов в першій брошурі багато чого для словника української мови, який я складаю уже кілька років»* [1, с. 86].

Д. І. Яворницький дбав про правильність слововживання, тому іноді висловлював критичні зауваження щодо деяких лексикографічних видань: *«Тому Словнику пана Тимченка уся ціна у базарний день півтора щербатих гроша, а піди ж ти, як пан Стешенко вихваля його! Дарма, що там квашу переводять опарою (нехай би той Тимченко замість квашки та найвся опари...), барича – паничем (панич = барчук, а не барич), кафедру – казалницею і др. Дуже мені теперенькі заніколило через лекції..., а то я б розібрав по ниточці увесь той словник пана Тимченка і показав би, чого він посправжньому коштує»* [1, с. 187].

У листах Д. І. Яворницького містяться пропозиції нормувального характеру, зокрема щодо правопису власних назв: *«А чому ти пишеш Кісілівка, а не Кисілівка? Адже ж це слово виходе од слова кислий?»* [1, с. 78]. Рекомендації щодо правильності вживання слів та деяких відмінкових форм знаходимо у листі до М. Ф. Сумцова [1, с. 245]:

1) в орудному відмінку однини іменники жіночого роду повинні мати закінчення -ою, а не -ой: *«наукою, штукою, картиною»*, а не *«наукой, штукой, картиной»*, як у М. Ф. Сумцова;

2) Д. І. Яворницький радить замінити деякі русизми, вжиті М. Ф. Сумцовим, на українські відповідники: *ума – розуму, главнійшим – головнійшим, гниваетця – гнивитця, пляни – плани, строятьму – будуватьму, завжди – завжди, назавше, нисом – носом, любовь – любов, робять – роблять, вышла – вийшла, по городам – по городах*. Як бачимо, письменник дбав про чистоту і самобутність української мови.

Д. І. Яворницький не вважав себе добрим знавцем української мови, і в його висловах часто відчувається невпевненість у своїх поглядах: *«до цього часу я ніколи не писав нічого із того, що зветься белетристикою, і дуже боюсь, чи до ладу воно буде. Боюсь, главна річ, за мову, – фабулу я взяв усю, як єсть, з натури»* [1, с. 80]. Він радився із своїми товаришами (К. О. Білиловським, Д. Л. Мордовцем): *«В ній (главі) нема художества, а зате єсть щира правда, і через те мені шкода її викинути. Кажіть же мені усе, і я послухаю Вас, яко затока української мови і творчества»* [1, с. 81].

Учений вважав, що мова не може існувати сама по собі, її повинна оживити людина, надавши їй свого духу. У листі до письменника, видавця, громадського діяча К. О. Білиловського Дмитро Іванович висловлює низку критичних думок про твір Д. Л. Мордовця («Язык у діда розкішний, єсть і картини чудові, а тіки якомсь виходе не зовсім живо») та деякі твори, вміщені в альманасі «Складка», видавцем якого був адресат («Про твою «Складку» скажу, що вона вийшла слабенька»). Автор чітко мотивував свої коментарі й зауваження: «Я сам не поет, але ж маю поетичне чуття і можу одлічити без помилки сміття од жемчугу» [1, с. 21].

Д. І. Яворницький відповідально ставився до своєї писемної практики українською мовою. Порівнюючи свою мову з мовою інших письменників, він висловлюється критично на свою адресу: «...як я почув, як балакає по-українськи Бондарчук (на Бузі-річці), Ганько у Полтавщині та хоч би і твоя милость, то й зовсім зникнув головою аж до самісенької землі. Міні до вас далеко, як тому куцо́му до зайця. Я бачу, що я балакаю по-слободському (себто по-харковському), і ви всі рубаєте по-полтавському, і все ж Харькову до Полтави усе рівно, що Кокану до Парижа» [1, с. 19]. Це порівняння створене на основі власного життєвого досвіду. Імовірно, що йдеться про місто у Середній Азії – Кокан. Д. І. Яворницький деякий час (1892–1895) змушений був працювати далеко від Батьківщини – у Середній Азії (він навіть видав «Путеводитель по Средней Азии»). Вважаємо, що цей факт особистої біографії і надихнув на створення такого художнього образу.

Д. І. Яворницький схилився до традицій, засвідчених мовно-літературною практикою таких письменників, як Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Т. Г. Шевченко. Він писав: «Так як я пишу, писав Квітка, писав і Шевченко, пише і Щоголев, так на що ж його вигадувать новину?» [1, с. 36]. Зокрема, автор дотримувався фонетичного принципу передачі буквосполучення *-ться*: «За своє правописаніє («робитця», «дістця») я стояв, і воно мені любе, бо я ще в дитські годи читав Квітку з таким правописанієм, та й тепер маю видання Квітки під редакцією проф. Потебні і там читаю «ця», а не «ся» [1, с. 38], «Справьтесь у Шевченка, Квитки и других наших писателей, и Вы мне вполне поверите» [1, с. 245].

Дмитро Іванович відстоював лексичну самобутність української мови, вважав живу народну мову основним джерелом збагачення мовної системи: «Ніколи я не вживаю слова «крім того», воно міні неприємне, бо ніколи в світі я не чув його у народа; чув «опріч», «опроче», «окроме» і вживаю «опріч» [1, с. 257]. Особливо захоплювався вчений полтавськими говорами: «Пробув я оце цілий місяць у Черніговщині, – там багато є дечого із старовини, а тільки речь міні не зовсім-то до вподоби, а вже ваша полтавська так он яка смашна!» [1, с. 19].

Великим авторитетом для Д. І. Яворницького був видатний філолог, професор Харківського університету О. О. Потебня. Його зобразив Д. І. Яворницький у романі «За чужий гріх» в образі професора Хмари, який вважав, що історія мови – це історія думок людини, «бо кожне слово чоловіче не що інше, як тільки лушпайка думки» [4, с. 203]. Захоплено описуючи лекції Хмари, Д. І. Яворницький таким чином висловлює свої погляди, сформовані під впливом О. О. Потебні: любов до українського народу, української мови, українського минулого, творчий підхід до мови. Те, що професор Хмара «ніколи не «наводив штиля» на ті лекції, які читав в університеті», а «на очах у слухачів і творив усю лекцію», Д. І. Яворницький вважав «найвищою» і «найживішою» творчістю [4, с. 202]. Погляди О. О. Потебні мали значний вплив на формування мовної особистості Д. І. Яворницького.

Близькими Д. І. Яворницькому були також наукові принципи, яких дотримувався інший персонаж згаданого роману – теж професор університету – Донець-

Залозний, прототипом якого був видатний педагог, літературознавець, історик, фольклорист М. Ф. Сумцов. Погляди автора і персонажа його твору єднає думка, що вивчення народної творчості є початком зародження національного самоусвідомлення: *«Після ізучення творів народа слухач міг забажати побачити твори українських класиків; побачив одного, захоче побачити другого...; після того може початись суспільне наукове ізучення минувшини і сучасности українського народа»* [4, с. 205–206]. У народній творчості найповніше виражається менталітет нації, або дух, за визначенням самого Д. І. Яворницького: *«він [Донець-Залозний] ... зводить до системи усе те, де виявив свій творчий дух український люд: чи то в думі, чи то в пісні, чи то в казці, а чи то в приказці, або ж в приговорці»* [4, с. 205].

Власні ідеї та погляди на розвиток і вивчення мови Д. І. Яворницький висловив як устами персонажів своїх художніх творів, так і від імені автора цих творів. Не обійшлося й без критичних зауважень. Дмитро Іванович засуджував ненауковий підхід до пояснення мовних явищ, зокрема у тому ж творі «За чужий гріх» критиці піддані погляди проф. Брикіна, який слова *«сыр, сырость, сирень»*, *«пена, пение»*, *«шаровары, караван, карман, коран»* вважав однокореневими, етимологію слова пояснював, спираючись суто на власні асоціації (*«дитина» – це із слов «деять» і «тын», а «тын» – це те, що ним обгороджували кріпость; за начальника кріпості не виберуть малого, а певне «детину»*) [4, с. 206]. Застосовуючи такі сумнівні методи, професор Брикін дійшов до висновків, які автор твору «За чужий гріх» називає *«бред сумасшедшего»*: *«малоросс бреет бороду, великоросс не бреет; малоросс носит сапоги без гвоздей в подошвах, великоросс с гвоздями; малоросс носит шапку и брыль, великоросс – шляпу и еломок; малоросс сморкается в хустку, великоросс в ладонь...»*, тому *«великоросс несомненно славянского происхождения, а малоросс туранскаго»* [4, с. 206–207]. Такі погляди, звичайно ж, для Д. І. Яворницького були неприйнятні.

Не пройшла повз увагу письменника й мовна ситуація в Україні. Д. І. Яворницький був стривожений тим, що народ забуває свою мову, свої звичаї. *«Є й такі, що вони цураються усього свого, силкуються закидати по-російськи, але так говорять по-російськи, що боронь Боже од такої речі кожного хрещеного чоловіка. Сіно й солома мішма – така їх річ»*, – промовляє письменник устами іншого персонажа [4, с. 246]. Слова, сказані століття тому, зберігають актуальність і в наш час: *«вивертасмо навиворіт свою мову»*, *«Ми кажемо, що нас, українців, більш двадцяти двох мільонів народа, а нам одказують: нас нема зовсім, через те нема й вашої мови; нема й не повинно бути»* [4, с. 248]. Нехтування молоді рідною культурою, захоплення чужими звичаями й традиціями, зокрема манерою одягатися, позначилося і на лексичній системі мови – з'явилися лексеми на позначення нових реалій побуту: *«Скрізь повелись на хлопцях «пиньжаки», «жужетки», «куражки» та «обтяжні» чи «облицчасті» штани замість свиток, брилів та широких домо-тканих штанив; а на дівчатах спідниці та «батинки» та білі «платочки» замість плахот, та черевиків, та віночків, або гальонків»* [4, с. 248].

Д. І. Яворницький позитивно сприймав зауваження щодо вправності своїх літературних творів: *«Я не яка-небудь пиха і з великою охотою переробляю все те, що мені у моїх творах показують розумні люде які-небудь чи помилки, чи нестатечні місця»* [1, с. 34].

Отже, на мовознавчі погляди Д. І. Яворницького вплинули твори визначних українських письменників Т. Г. Шевченка, Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Я. І. Щоголева, ідеї видатного філолога О. О. Потебні. Захоплення народною говіркою, особливо Полтавського регіону, знайшло своє відображення й на мовному рівні.

Д. І. Яворницький твердо дотримувався своїх поглядів на правопис і на принципи збирання фольклорних матеріалів та укладання словників, підтвердження цього знаходимо у виданому томі «Словника української мови». І хоч не всі з наявних у листах рекомендацій знайшли відбиття у кодифікованих нормах сучасної української літературної мови, все ж спостереження видатного науковця над конкретними мовними явищами є актуальними для сучасного мовознавства.

Бібліографічні посилання

1. **Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького.** – Вип. 4. : Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2005. – 500 с.
2. **Кримський А. Ю.** Твори : в 5-ти т. / А. Ю. Кримський – К. : Наук. думка, 1973. – Т. 3. – С. 7–304.
3. **Рильський М.** Запорозький характерник / М. Рильський // І. Шаповал «В пошуках скарбів». – К. : Дніпро, 1965. – 327 с.
4. **Яворницький Д. І.** За чужий гріх : роман, повість, малюнки з життя / Д. І. Яворницький. – Д. : Січ, 2006. – 600 с.
5. **Яворницький Д. І.** Словник української мови / Д. І. Яворницький. – Катеринослав, 1920. – Т. 1 (А–К). – 412 с.

Надійшла до редколегії 13.05.09